

KATOLIKUS ÉS PROTESTÁNS SAJTÓTÖREKVÉSEK MAGYARORSZÁGON: HASONLÓSÁGOK ÉS KÜLÖNBSÉGEK, 1890–1918*

A 19. század végén a magyar katolikus egyház kiemelt jelentőséget tulajdonított a sajtónak, hiszen felismerte, hogy a modernizációs folyamatok eredményeként a társadalom és az egyház viszonyában felértékelődött a kommunikáció kérdése.¹ A változásokhoz való alkalmazkodás, a felemelkedő tömegsajtó jelentette kihívások következtében kibontakozott a sajtómozgalom, amely fontos szerepet játszott a következő évtizedek egyházi életében.² Jelen tanulmány arra vállalkozik, hogy megvizsgálja, a katolikus sajtómozgalom milyen hatással volt a hazai protestáns nyilvánosságra.

A kezdő dátumot az egyházpolitikai küzdelem megindulása adja, amely mindkét közösség számára fontos tapasztalatokat szolgáltatott a sajtó jelentőségéről. A közéletet szélsőségesen megosztó viták háttérben a politikai katolicizmus hívei a protestáns felekezeteket sejtették, amelyeket a nemzeti egység felekezeti érdekeket követő megbontásával vádoltak. Felfogásuk szerint a magyar politikát a békés kiegyenlítésre törekvő katolikus és az örök lázadó protestáns politikusok állandó ellenségeskedése határozta meg.³ A protestánsok ezzel szöges ellentétben a szabadság, a nemzet és a haladás letéteményeseiként igyekeztek meghatározni önmagukat, a katolicizmust pedig, a liberális nézőpontnak megfelelően, a nemzeti fejlődés szempontjából hátráltató tényezőnek tekintették.⁴ Sokan vélték úgy körükben, hogy az egyházpolitikai konfliktus mögött – Antal Gábor dunántúli református püspök szavai szerint – „a katolikus klérusnak és sajtójának azon törekvése” áll, „hogy magának minden módon előjogot biztosítson”.⁵ A véleményformálók tehát nagy jelentőséget tulajdonítottak a sajtónak. A *Protestáns Egyházi és Is-*

* A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával (azonosító: 124418) készült.

1 Kósa László: Vallások, egyházak, vallásosság. In: Mérlegen a XX. századi magyar történelem – értelmezések és értékelések. Szerk. Püski Levente – Valuch Tibor. Debrecen, 2002. (Jelenkortörténeti Műhely III.) 73.

2 Klestenitz Tibor: A katolikus sajtómozgalom Magyarországon 1896–1932. Bp., 2013.

3 Protestáns és katolikus államférfiak szelleme a politikában. Religio 52 1. félév (1893) 229.

4 Juliane Brandt: Konfessionelle und nationale Identität in Ungarn. Die protestantischen Kirchen. In: Religion im Nationalstaat zwischen den Weltkriegen 1918–1939. Hrsg. Hans-Christian Maner – Martin Schulze Wessel. Stuttgart, 2002. (Forschung zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa 16.) 46.

5 Antal Gábor: A cultusminiszter rendelete az elkeresztelések ellen és a róm. kath. sajtó. Dunántúli Protestáns Lap 1890. máj. 4. 283.

kolai Lap szerint a korábbi években „az ultramontanizmus rendkívüli erőt fejtett ki a kat. sajtótevékenység és egyesületi élet felvirágoztatására”, és befolyását sikeresen kiterjesztette a nem egyházi újságírásra is, „melynek képviselői a legújabb időben egymásralicitálnak a magyar klérus s kivált a főpapság dicséretében”.⁶ Czékus László református lelkész úgy vélte, hogy „lapjaink általában mintegy sikkes dolognak tartják folyvást dicsőíteni a tőlök ún. »hazafias klérust (!)« s tömjénezní és meghajolni a római egyház fénye és hatalma előtt, amíg a protestáns, különösen pedig az evang. egyház legapróbb bajait és heczeit is mintegy kárörömmel hirdetik.”⁷ Egy protestáns lapszerkesztő szerint a polgári sajtó teljesen a katolikus álláspontot képviselte, és csupán néhány napilap mert nyíltan állást foglalni vele szemben.⁸ Egy pályatársa ezért azt kérte hittestvéreitől, hogy tanuljanak a „klerikalizmustól”, amelynek „a sajtónál mindenütt vannak bizalmi emberei”.⁹

Ez az értékelés lényegében a katolikus táborban élő felfogás pontos tükörképének felelt meg, hiszen a politikai katolicizmus képviselői meg voltak győződve arról, hogy szinte a teljes magyar sajtó – engedve a kormányzati korrupciónak – a liberálisok és a velük szövetszettezt protestánsok álláspontját támogatja.¹⁰ A különös kettősség magyarázata, hogy az egyházpolitikai küzdelem felfokozott légkörében a különféle ideológiai táborok az „ostromlott vár”-mentalitás, az elnyomás és üldözöttség tudatának kialakításával igyekeztek megteremteni a csoporttudatot saját híveik körében.¹¹

A kölcsönös ellenséggép működését – és a sajtó ebben betöltött szerepét – jól mutatja egy 1900-as példa is. A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* ekkor a katolikus függetlenségi Ugron Gábor nyilatkozatát idézte, miszerint: „Minálunk, katolikusoknál nincs semmi szervezet. Szanaszét vagyunk szórva. A katolikus ember magára van hagyatva.” A protestáns kommentár viszont azt bizonygatta, hogy a valóságban „Az elszigetelt és néma r. katolikusoknak szépszámsági napi-hetilapjaik és folyóirataik vannak; Szent István és egyéb hasonló társulataik csak úgy ontják tízezerszámsra a különféle vallásos, egyházi jellegű könyveket és röpiratokat; a protestáns egyházi sajtó pedig még mindig a létért való küzdelmet folytatja; Magyar Prot. Irodalmi Társaságunk szintén messze van még a pártolás és tevékenység kívánatos és szükséges fokától; protestáns napilap – ez az álmok országába tartozik, s íme mégis: a róm. katolikusok vannak szétszórva, magukra hagyatva, elszigetelve, némaságra kárhoztatva!”¹²

A katolikus sajtómozgalom egyik legfontosabb alapvetése az a gondolat volt, miszerint a frissen felemelkedő, üzleti alapon működő tömegsajtó az ateizmus terjesztésének fő eszköze. XIII. Leó pápa 1879-es üzenete szerint az egyház ellenfeleinek lapjai észrevétlenül és fokozatosan elidegenítik a híveket a vallástól, ezért a laicizálódás joggal tulajdonítható a sajtó hatásának.¹³ Ez a kultúrkritikai alapokon álló megközelítés alig volt befolyással a protestánsokra, akik a sajtóban inkább szövetségest láttak. A *Dunán-*

6 Sz. F. A féket vesztett ultramontanizmus. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1890. aug. 31. 1099.

7 Czékus László: *Catholicae res*. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1890. nov. 30. 1635.

8 Sz. F.: Feladataink az új esztendőben. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1893. jan. 5. 1.

9 Szerkesztői megjegyzés a következő cikkhez: *Szendy Lajos*: Napi sajtónk és a protestáns ügyek. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1891. nov. 1. 1429.

10 Klestenitz: A katolikus sajtómozgalom, 42–43.

11 Enyedi Zsolt: Politika a kereszt jegyében. Egy politikai szubkultúra természetrajza. Bp., 1998. 27.

12 *Veridicus*: Hol az igazság? Rövid reflexió Ugron Gábor beszédére. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1900. febr. 25. 114.

13 Szentséges atyáknak XIII. Leó pápának beszédei és levelei. Ford. Prohászka Ottokár. Bp., 1891. 51.

túli *Protestáns Lap* például 1890-ben közölte Matthew Simpson amerikai metodista püspök előadás-sorozatát, amely leszögezte ugyan, hogy a sajtó egy része tagadja a szószék közvéleményformáló jelentőségét, ám úgy ítélte meg, hogy ez a két tényező nem jelent versenytársat egymás számára.¹⁴ A modern sajtó történetileg a keresztény műveltség eredménye – figyelmeztetett –, ezért az a feladata, hogy támogassa az egyház társadalomnemesítő törekvéseit.¹⁵ A magyar protestánsok többsége a liberalizmust szintén a protestantizmus szövetségeseiként kezelte. Bartha Béla sárospataki teológiai tanár például 1895-ben *Őrálló* címmel „szabadelvű, demokratikus” politikai lapot indított azzal a céllal, hogy megvédje „a protestantizmust a klerikális hatalomvágy túlkapasai ellen, mert a protestáns szellem szülte a modern felvilágosultságot és demokratikus, szabadelvű társadalmat s annak ma is egyik leghatalmasab támaszát képezi. [...] A pápa maga mondja, hogy a betű ellen betűt kell állítani. Tanuljunk tőle. Az elhatalmasodott ultramontán sajtó ellen hatalmas szabadelvű sajtót kell állítanunk.”¹⁶

A kivételek között említhető Czinke István erdőbényei református lelkész 1892-es cikke, amely szerint a magyar polgári sajtó „virtust csinál abból, hogy hitetlennek látszassék”, ezért nem akad egyetlen olyan orgánum sem, amit nyugodt szívvel adhatna az érdeklődő gyülekezeti tagok kezébe. Ennek magyarázatát – a kultúrkritikai szemlélet jegyében – a sajtó „önzésében” és az üzleti szempontok elsőbbségében vélte megtalálni. Szintén üzleti megfontolásokkal vélte megmagyarázhatónak azt is, hogy – szerinte – a magyar sajtó inkább a katolicizmust támogatja, hiszen „a protestánsoknak e hazában kevesebb a lélekszáma s így előfizető is kevesebb kerül ki belőlök”.¹⁷

A protestánsok ugyanakkor – technikai értelemben – követésre méltónak tartott elemeket is felfedeztek a katolikusok sajtótörekvései között. Nagy István lelkész szerint például a magyar ember természete erősen hajlik a politizálásra, ezért a katolikusok jól tették, hogy érdekeik szolgálatára politikai napilapot hoztak létre (ez volt a *Magyar Állam*), és úgy vélte, hogy erre a protestánsoknak is szükségük van. Elképzelése szerint ez az elidegenedett egyháztagok megszólításában is nagy segítség lehet, hiszen a lap fokozatosan megismertetheti velük az egyházak teológiai tanítását is. Szintén jó példának találta az 1848-ban alapított Szent István Társulat tevékenységét, amely számos apologetikus és polemikus röpirat segítségével a társadalom alsóbb rétegeit is tájékoztatta a katolikus álláspontról. Nagy azt remélte, hogy az 1889-ben létrejött Magyar Protestáns Irodalmi Társaság képes lesz hasonló munkát végezni, mivel „Nagyon nagy szüksége volna népünknek úgy arra, hogy prot. hitét mind a történet, mind a józan ész és evangélium által igazolva lássa, mint arra, hogy az övével ellenkezőnek tévelygő s hamis voltáról meggyőzőssék. Erős prot. tudatot e nélkül nem képzelhetünk.”¹⁸

Hasonlóan fontos tényezőt jelentett a sajtó közösségi támogatásának igénye. A katolikus sajtómozgalom számára az egyházi sajtó olvasása a kezdetektől az öntudatos katolicizmus egyik fokmérőjének számított. Riesz Gáspár bánátkomlói plébános például már 1882-ben arról írt, hogy „legszentebb ügyünknek bizonyos mérvben árulóí azok, kik [...] az Úr Jézusnak s az ő anyaszentegyházának örök megtörhetetlen hűségét fo-

14 Fölösleges-e korunkban a szószék? (Dr. M. Simpson, amerikai methodista püspök felolvasása.) Dunántúli Protestáns Lap 1891. jan. 4. 4.

15 Fölösleges-e korunkban a szószék? (Dr. M. Simpson, amerikai methodista püspök felolvasása.) Dunántúli Protestáns Lap 1891. jan. 11. 21.

16 Előfizetési felhívás. Dunántúli Protestáns Lap 1893. okt. 22. 718–720.

17 Czinke István: A zászló II. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1892. máj. 26. 355–356.

18 Nagy István: Evangelizáció a sajtó útján. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1892. jún. 30. 435.

gadtak, s mégis előfizetéseikkel a destruktív lapokat s irodalmi termékeket pártolják”.¹⁹ A Katolikus Egyesületek Országos Szövetsége hasonló felfogás alapján szorgalmazta népkönyvtárak felállítását. A szövetség a plébánosok kötelességének tartotta a hívek olvasási szokásai fölötti felügyeletet, amit azzal indokolt, hogy az olvasmányok minden nap hatnak az emberek viselkedésére.²⁰ Hasonló megfontolásból jött létre Pozsonyban a Katolikus Sajtót Támogató Egylet, amely népfelvilágosító röpiratok kiadására törekedett. Az egyesületnek 1900-ban hatszáz tagja volt, egy év alatt hatvanezer magyar, harmincezer német és háromezer szlovák nyelvű röpiratot adott ki.²¹

A protestáns sajtó teoretikusai – elsősorban saját orgánumaik helyzetének hasonlóságai miatt – sok katolikus próbálkozást kezeltek mintaként. A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* publicistája például az 1892-es választás kapcsán felvetette, az egyháztagokat rá kell bírni arra, hogy erkölcsi és anyagi támogatásban részesítsék a közösség sajtóját.²² A lap a későbbiekben azt sürgette, hogy a protestáns egyházak világi vezetőit, a felügyelőket, gondnokokat és presbitereket is vegyék rá az egyházi sajtó fokozott támogatására.²³ A pozsonyi katolikus egyesület létrejöttét a protestáns sajtó azonnal intő jelként értékelte,²⁴ Rácz Kálmán balsai református lelkész pedig arra hívta fel pályatársai figyelmét, hogy nekik is számolniuk kell a nép megnövekedett olvasási kedvével, ezért egyházi könyvtárak felállítását javasolta. Egyaránt óvott a pietisztikus és a „ledér irányú” könyvektől, ezek helyett a „népünk józan felfogásához illő, azt támogató és nevelő” kiadványok beszerzését ajánlotta.²⁵ A protestánsok saját világi vezetőik közönyét teológiai szempontok – az „egyetemes papság” gondolata – miatt különösen szomorú jelenségnek találták, és arra figyelmeztették a világi elit tagjait, hogy akkor is kötelességük az egyházi lapok támogatása és olvasása, ha azok színvonala egyelőre még alacsonyabb a kívánatosnál.²⁶

Ám a sajtópártoló törekvések szószólói még az egyháziak hozzáállásával sem voltak mindig elégedettek. Különösen sok panaszt fogalmazott meg az egyházi sajtó támogatására 1907-ben létrehozott Katolikus Sajtóegyesület, amely szerint a klerikusok egy része még a legminimálisabb támogatással is adós maradt. Előfordult, hogy a plébániákra eljuttatott mutatószámokat visszaküldték a kiadónak, a lapterjesztő önkénteseknek pedig nem adtak segítséget.²⁷ Amikor például 1909-ben az esztergomi főegyházmegyében egy szlovák nyelvű vallásos lap terjesztéséhez kértek támogatást, akkor a plébániák kétötöde mindenféle hozzájárulást megtagadott.²⁸ Protestáns oldalon szintén jelentkezett hasonló elégedetlenség: a *Dunántúli Protestáns Lap* például arra panaszkodott, hogy a református lelkészek jelentős része – nagyrészt anyagi problémákra hivatkozva – még az egyházkerület hivatalos közlönyét sem járatta.²⁹

19 A katolikus sajtó kötelességszerű pártolásáról. Felolvasta a „Katholikus elvbarátok” vándorgyűlésén Oroszában, aug. 23-án Riesz Gáspár, bánátkomlói plébános. Bp., 1882. 27.

20 Társulati Értesítő 5 (1896) 7. sz. 49.

21 A Katolikus Sajtót Támogató Egylet. Alkotmány 1901. okt. 31. 8.

22 *Weber Samu*: Ultramontán agitációk a képviselőválasztásoknál. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1892. febr. 4. 67.

23 A római kath. egyház sajtója hazánkban. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1893. okt. 26. 687.

24 Új egylet Pozsonyban. Dunántúli Protestáns Lap 1899. okt. 15. 681.

25 *Rácz Kálmán*: A lelkész és a szocializmus. Dunántúli Protestáns Lap 1900. febr. 4. 65–66.

26 Egyházi szemle. Protestáns Szemle 7 (1896) 47–48.

27 Sápadt akciók. Egyházi Közlöny 21 (1909) 239.

28 Esztergomi Prímási Levéltár (a továbbiakban EPL) Cat. 44/3156-1918. Névtelen Pro Memoria a tót sajtóról 1918. november 15.

29 *G. Szabó Mihály*: A kerületi közlönyök és a Magyar Szó. Dunántúli Protestáns Lap 1904. szept. 11. 624.

További párhuzamosságot jelent az a felvetés, hogy az egyházi sajtótermékek – elégtelen tudósítói hálózatuk bővítése érdekében – igényt tartottak arra, hogy a plébánosok/lelkészek rendszeresen tudósításokat küldjenek be településük eseményeiről. Ilyen értelmű felhívást tett például közzé a katolikus újságírókat tömörítő Országos Pázmány Egyesület 1900-ban.³⁰ Protestáns vonatkozásban a *Protestáns Sajtó* címmel meginduló könyvmatos lapot említhetjük, amely szintén igényt tartott volna a lelkészek tudósítói szolgálataira.³¹

Közös vonás az is, hogy katolikusok és protestánsok egyaránt a világnézeti ellenfelek erejének, befolyásának bemutatásával igyekeztek híveiket cselekvésre ösztönözni, ám az előbbiekné számára a „destruktív”, vagyis a liberális és baloldali sajtó, míg az utóbbiak számára a „klerikális” lapok játszották ezt a szerepet. A protestánsok úgy találták, hogy a katolikusok az ő „ősi fegyverüket”, tehát a könyvnyomtatást teljesen a saját előnyükre fordították, amit elsősorban XIII. Leó pápa érdemének tartottak. Egy méltatás szerint „a római taktika” az ő trónra lépéséig alig vetett ügyet a népre, a sajtóra, a társadalmi tevékenységre, de XIII. Leó bölcsessége ezeket az eredetileg protestáns fegyvereket nagy sikerrel alkalmazta a saját céljaira.³²

Ezt illusztrálja a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* által 1902-ben közzétett statisztika a magyar katolikus sajtóról, amely összesen hetvenöt orgánumot vett lajstromba. Ezzel szemben a protestáns sajtó csak nyolc egyházi lapot, két szakközlönyt, hét népies lapot és egy egyesületi közlönyt tudott felmutatni. Az értékelés szerint ráadásul „a mi 18 sajtóorgánunk általában véve csak tengődik az olvasóközönség hiányában; a pápista lapok pedig virágoznak, és ne gondoljuk, hogy csupán a püspökök és a mánások szubvenciói mellett. Azoknak megvan az olvasóközönsége szubvenció nélkül is, mert hatalmas, tervszerű a propaganda, amelyet érdekekben kifejtene, főként pedig kifejti a papság”.³³ A protestánsok attól is félték, hogy a katolikus lapok egy része – például a kifejezetten a szélesebb olvasórétegeket megszólító, bulvárlapként működő *Új Lap* – a protestáns olvasók rokonszenvét is elnyeri, ami később eszközt jelenthet a „lélekhalászat” számára.³⁴

A katolikusok a meglevő sajtókezdeményezések összehangolása terén szintén példaadó szerepet játszottak. 1896-ban alakították meg az írók és újságírók tömörítésére az Országos Pázmány Egyesületet, amely a hivatásos katolikus tollforgatók érdekvédelmén túl arra is vállalkozott, hogy a Védőiroda működtetésével nyomon kövesse az egyházat érő nyilvános támadásokat, és helyreigazításokat közöljön.³⁵ Ez a minta a protestáns sajtómozgalomra is hatással volt. Hamar István református teológus 1907-ben úgy vélekedett, hogy egyháza két fő ellenfele – a szocializmus és a „klerikalizmus” – egyaránt sikeresen megszervezte magát. Külön hangsúlyozta a Pázmány Egyesület szerepét, amely lehetővé teszi a katolikus újságírók megfelelő irányítását. „A sajtó és a sajtó munkásainak ilyen szervezetsége roppant segítségére szolgál a r. kat. egyháznak. Ennek tulajdonítható, hogy ennek az egyháznak minden nagyobb és kisebb érdekű eseménye, akciója nemcsak kellő mértékű, hanem általában rokonszenves méltatásban is részesül a napisajtó hasábjain, s hogy a r. kat. egyház ilyen néven is képes még mindig úgy szerepelni, mintha a magyar államnak hivatalos, uralkodó egyháza volna” – írta. Hamar ezt

30 Kirschanek Ödön: A katolikus sajtó és papság. Országos Pázmány Egyesület 1 (1900) 1. sz. 25.

31 Protestáns Sajtó. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1895. aug. 22. 543.

32 V. F.: Régi és új pápa. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1903. aug. 9. 500.

33 Két statisztika. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1902. nov. 16. 748.

34 G. Szabó Mihály: A kerületi közlönyök... 624.

35 Klestenitz: A katolikus sajtómozgalom..., 66–68.

az erősen idealizált helyzetet ezután szembeállította a protestáns sajtó viszonyaival, és úgy vélte, hogy a hatékonyság növelése érdekében szükség lenne egy Protestáns Sajtószövetség létrehozására, amihez a hivatalos egyházi vezetőség erkölcsi és anyagi segítségét is feltétlenül kívánatosnak tartotta.³⁶

A tömörülés gondolata végül el is vezetett egy gyakorlati kezdeményezéshez, és 1907-ben az *Evangelikus Őrálló* szerkesztősége felhívást intézett az összes protestáns lapszerkesztőhöz és a napilapok protestáns rovatvezetőihez, hogy a hajdúböszörményi Bocskai-ünnepélyek alkalmával jöjjenek össze egy értekezletre.³⁷ A szervezők a protestantizmus elleni nyilvános támadások visszaverését, valamint az egyházi érdekek, az evangéliumi hit és a lelkiismereti szabadság védelmezését tartották feladatuknak, és ebből a célból a tervezett szövetség keretében ők is szükségesnek ítélték egy védőiroda fenntartását, amelynek fő feladatát a politikai napisajtó, illetve a protestáns folyóiratok informálásában, továbbá „a fontos kérdésekben az egyöntetű tájékozódás lehetővé tételében” látták.³⁸ Az előkészítő bizottság csatlakozási felhívása azonban nem volt képes nagyobb visszhangot kiváltani a protestáns lapkészítők körében, így a próbálkozás eredménytelen maradt.³⁹

Ez a kezdeményezők számára azért is számított különösen szomorúnak, mivel néhány hónappal később, 1907 novemberében, az azévi katolikus nagygyűlés döntése nyomán Prohászka Ottokár vezetésével létrejött a Katolikus Sajtóegyesület, amely a katolikus sajtó anyagi támogatásának megszervezésére vállalkozott.⁴⁰ Egy protestáns publicista megállapítása szerint „Ám a túlsó oldalon nagyon is méltányolták a hajdúböszörményi értekezletet és annak szándékát. A pécsi róm. kat. nagygyűlés programjára már odakerült a sajtóegyesület ügye, s pár hónap alatt a dolog valóra is vált, nagyobb, hatalmasabb méretekben, mint ahogy mi a magunk tömörülését még csak képzelni is mertük volna!”⁴¹

A Katolikus Sajtóegyesület alapvetően arra helyezett hangsúlyt, hogy a teljes hívó társadalmat megszólítsa, hiszen vezetői abban bíztak, hogy ha minden egyháztag legalább pár fillérrel hozzájárul az ügyhöz, akkor megteremthető lesz a versenyképes katolikus sajtó.⁴² Ezért bevezette az úgynevezett sajtóvasárnapok módszerét, amelynek segítségével évente egy alkalommal a templomokban gyűjtöttek a sajtó segélyezésére. Ez ugyanakkor arra is kiváló alkalmat nyújtott, hogy a plébánosok propagandát folytathassanak az egyházi sajtó termékei érdekében. 1910-re a módszert az ország valamennyi egyházmegyéjében bevezették.⁴³

A szervezet megítélése kapcsán egy protestáns publicista fontos szempontnak találta, hogy az egyesület a teljes püspöki kar támogatásával működhet, valamint hogy a klérus és a világi hívek egy része is lelkesen pártolta annak célkitűzéseit – míg a protestáns sajtó még csak nem is álmodhatott hasonlóról. Ennek okát abban látta, hogy a protestáns társadalom még nem jutott el a sajtó valódi jelentőségének felismeréséig. Ezután Prohászka Ottokár szavaira hivatkozott, miszerint „életünk vezetőeszméivel szembe kell szállanunk, vagy pedig a fegyvereket le kell előttük raknunk. Nincsen más alternatíva.”

36 *Hamar István*: Szervezzük a prot. sajtót. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1907. jún. 30. 401–402.

37 Szervezkedés a klerikalizmus ellen. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1907. máj. 26. 331.

38 *Gy. Gy.*: Protestáns Sajtószövetség. Dunántúli Protestáns Lap 1907. júl. 7. 474–475.

39 *Hamar István*: A róm. kath. sajtóegyesület. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1907. nov. 10. 706.

40 *Gianone András – Klestenitz Tibor*: Katolikus nagygyűlések Magyarországon. Bp., 2017. 187.

41 *Hamar*: A róm. kath.... 706.

42 *Egy egri pap*: A kath. sajtóügy kérdéséhez. Eger 33 (1910) 6. sz. 1.

43 *Klestenitz*: A katolikus sajtómozgalom..., 82–83.

Protestáns szempontból vitatta ugyan az első megállapítást, ám abban teljesen igazat adott Prohászkanak, hogy „az élettől elzárkóznunk nem szabad, sőt az a kötelességünk, hogy annak harcaiban mi is részt vegyünk s annak eredményét a Krisztus anyaszentegyházának s benne az emberiségnek javára fordítani törekedjünk”.⁴⁴

A Katolikus Sajtóegyesület retorikája szintén hatott a protestánsokra. Antal Gábor dunántúli református püspök például 1910-ben azt sürgette, hogy „minden gyülekezetben minden egyháztag hozza meg, ha fillérekben is, a maga áldozatát a népies vallásos iratok elterjesztése és kelendőse érdekében”.⁴⁵ A rendszeres propagandamunka jelentőségét is sokan felismerték: 1913-ban a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* szerzője javasolta a sajtóvasárnapok módszerének átvételét, „főleg azért, hogy szerezzünk a mi sajtónk termékei számára az olvasók ezreit, mert nem elég csak kiadni és árulni nyomtatványainkat (ez is fontos!), hanem fel kell kelteni az éhséget a jó eledel után. [...] Ezt jelenti és feltételezi a sajtóvasárnap, a melyen aztán lehet kérni egy-két fillért a gazdagoktól a szegények szellemi tápláléka javára!”⁴⁶

Az 1910-es évek elején a katolicizmus, illetve a baloldal irányából érkező kihívások mind erőteljesebben tudatosodtak a hazai protestantizmusban. Ennek egyik hatásaként – elsősorban a történelmi kálvinizmus irányzatán belül – kezdett megerősödni a sajtóval szembeni kultúrkritikai érvelés, amely, mint láthattuk, a katolicizmuson belül már jóval korábban meghatározóvá vált. Sebestyén Jenő református teológus például 1911-ben kijelentette: „a magyar sajtó egy részének hangja az, melyben mai társadalmunk romlottságának egyik fő okát kell keresnünk. [...] A sajtószabadságból sajtószabadosságot csinált s utat nyitott a legrombolóbb, legképtelenebb eszméknek. A modern morál legveszedelmesebb elveinek propagálása folyik a magyar sajtó hasábjain.”⁴⁷

A protestánsok továbbra is aggodalommal tekintettek a katolikusok tevékenységére, és különösen a jezsuiták törekvéseit tartották veszélyesnek az értelmiség megszólítására, például a Bangha Béla által irányított *Magyar Kultúra* című folyóirat megjelenését, amelyet egyrészt üdvözöltek ugyan a teljes kereszténység érdekében végzett „kulturális és világnézeti propagandája” miatt, ám a protestantizmus komoly ellenfélnek tartották.⁴⁸ Úgy látták, hogy a katolikus offenzívával a protestáns értelmiség egy része is rokon-szenvez, a „magyar jezsuiták újságja az intelligenciának olyan rétegeit is megmozgatja, amelyek ránk nézve megközelíthetetleneknek bizonyultak”, míg az alsóbb rétegekre az *Új Lap* hat komoly vonzerővel.⁴⁹

A kihívások tudatosulásának eredményeként a protestáns nyilvánosságban ismét komoly súlyt kapott a korszakban végig napirenden lévő téma, a saját politikai napilap indításának kérdése.⁵⁰ 1916 végén erről Gesztelyi Nagy László jogász fejtette ki nézeteit, úgy vélt, hogy a katolikus sajtó, illetve a radikális-szabadgondolkodó propaganda erősödése minden korábbinál aktuálisabbá teszi az ügyet. Hangsúlyozta, hogy a jövőendő protestáns napilap nem lehet „a felekezeti torzskaldós gyűpontja és gyűlhelye, ne

44 *HL*: A római. kath. és a protestáns sajtó. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1910. máj. 22. 323.

45 Felekezetközi viszonyok. (Részlet Antal Gábor püspök úr jelentéséből.) Dunántúli Protestáns Lap 1909. okt. 10. 700.

46 A Magyar Prot. Irodalmi Társaság. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1913. ápr. 27. 268.

47 *Sebestyén Jenő*: Modern morál és protestantizmus. Protestáns Szemle 22 (1911) 228.

48 Magyar Kultúra. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1913. márc. 9. 155.

49 *Veridicus*: Protestáns intelligenciánk visszahódítása. Dunántúli Protestáns Lap 1916. aug. 6. 252.

50 Erről részletesen lásd *Klestenitz Tibor*: A protestáns napilap kérdése Magyarországon, 1890–1918. Egyháztörténeti Szemle (megjelenés alatt).

legyen az az egyházak, vallások, egyházak és világiak közötti béke megrontója”. Gyakorlati szempontból döntőnek ítélte a vállalkozás anyagi megalapozását, ezért a részvénytársasági forma választását, és alacsony névértékű, húsz-ötven, esetleg százkoronás részvények kibocsátását javasolta. A kisbefektetők bevonását azért is előnyösnek tartotta, mert így biztosítottnak látta, hogy a lap a széles társadalmi rétegek igényeit is ki fogja elégíteni: „legtöbb ilyen irányú lapnak az a hibája, hogy a rossz szerkesztés miatt a nép nem olvashatja. [...] Emiatt nem népszerű a katolikusok *Alkotmánya*, melyet mintha a nép kizárásával, egyenesen a papoknak szerkesztenének” – írta. Politikai téren mérsékletet és az „arany középút” eltalálását sürgette, és *Az Est* példájára hívta fel a figyelmet, amely szerinte „nem folytat semmiféle pártpolitikát, mégis a legelterjedtebb napilapunk, mit ügyes, jól szervezett szerkesztésének köszönhet. Megmondja mindenről és mindenkiről az igazat, a való tény; a további kommentárokat az olvasóra bízta.”⁵¹

A terv néhány pontja feltűnő hasonlóságot mutat Bangha Béla később született emlékiratával, amelyet a jezsuita sajtóapostol 1917 nyarán nyújtott be a hercegprímásnak a katolikus napisajtó reformjára. Ő szintén arra hivatkozott, hogy a katolicizmust egyenrangúvá kell tenni világnézeti ellenfeleivel, és kiemelte, hogy az új lapoknak feltétlenül jó viszonyra kell törekedniük a protestánsokkal. Emellett úgy vélte, hogy „csakis független, főleg a gyors és jó hírszolgálatra alapozott *Az Est* módjára minden tekintetben, de főleg politikai téren megkövetlen, tehát lényegében információs jellegű lapokkal közelíthetjük meg a közönséget.”⁵² Az is párhuzamosságot jelent, hogy a Bangha által tervezett Központi Sajtóvállalatot – az eredeti elképzelésekkel ellentétben – alacsony névértékű, huszonöt koronás részvényekkel alapították meg.⁵³ A két terv közül egyértelműen Bangháé volt a sikeresebb, hiszen ő 1918-ban sikeresen létrehozta vállalatát, míg a protestáns oldalon csak a Református Sajtóegyesület megalapítását sikerült keresztülvinni, az ennek programjában szereplő napilapindítást nem.⁵⁴

Összefoglalásként megállapíthatjuk tehát, hogy a katolikus és a protestáns sajtókoncepció között a korszakban alapvető ellentmondást jelentett az elvi kiindulólhelyzet: az előbbi erős kultúrkritikai élel szemlélte a tömegsajtó felemelkedését, míg az utóbbi a liberális ethosznak megfelelően többnyire inkább a szövetségést látta a sajtóban. A katolikusok elsősorban a „destruktív” és a liberális sajtóban, míg a protestánsok a „klerikális” lapokban vélték megtalálni fő ellenfelüket, bár a korszak legvégére néhány képviselőjük eljutott a felekezeti polémiaik kiküszöbölésének eszméjéig. A két tábor tagjai – a hasonló adottságok következtében – sok részletkérdésben azonos gyakorlatot próbáltak érvényesíteni: például igyekeztek saját egyházuk tagjait a külső „fenyegetettség” érzetének felkeltésével sajtópártolásra buzdítani; felvetették az olvasási szokások ellenőrzésének vagy befolyásolásának gondolatát; továbbá a sajtó munkatársainak tömörítésére, illetve a sajtópártolás intézményes megszervezésére törekedtek. Ezek megvalósításában általában a központosítottabban működő katolikus sajtómozgalom mutatkozott sikeresebbnek, amelyet a protestáns táborban ezért gyakran tartottak követendő mintának.

51 *Gesztehy Nagy László*: A protestáns napilap kérdéséhez. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1916. nov. 12. 542–543.

52 EPL Cat. 44/ 3078-1920. Emlékirat a magyar katolikus sajtóreform ügyében 1917. július 1.

53 *Nyisztor Zoltán*: Bangha Béla élete és műve. Bp., 1941. 248–249.

54 Az 1918-as fejleményekről és a Református Sajtóegyesület terveiről lásd Klestenitz Tibor: *Felekezeti reneszánsz és „általános kereszténység” az 1920-as évek magyar katolikus sajtójában*. *Kommentár* (2010) 5. sz. 53–64.

LABORATOR ASSIDUUS

A 70 éves Zombori István köszöntése

Szerkesztette:
SOMORJAI ÁDÁM OSB
SOMORJAI GABI

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár

Budapest, 2019

© Szerkesztők, szerzők

Felelős kiadó:

Molnár Antal igazgató, MTA BTK TTI és

Szabó Csaba főigazgató, MNL

A kötet megjelenését támogatták:

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Néprajztudományi Intézet

Szegedi Tudományegyetem, Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék

Devotio Hungarorum Alapítvány, Szeged

Domonkos Rendtörténeti Gyűjtemény, Vasvár

Pécsi Történettudományért Kulturális Egyesület

Várszegi Asztrik, Tempfli Imre, Tóth Tamás, Vajda Tamás, Molnár Imre, Balogh
Margit, Szilágyi Csaba, Németh László Imre, Zinner Tibor, Monok István, Horváth
István, Mirák Katalin, Bandi István, Csorba László, Lakatos Andor, Mózessy Gergely,
Őze Sándor, Gianone András

A személynévmutató Keresztes András munkája

A címlapon

a Szeged-Alsóvárosi Havi Boldogasszony templom és kegykép részlete
az 1948-as Mária-napok plakátjáról

ISBN 978-963-416-165-3

Nyomdai előkészítés:

Sigillum 2000 Bt., Szeged

Nyomdai munkák:

EFO nyomda

TARTALOM

Várszegi Asztrik

Zombori István 70. születésnapjára. Ajánlás és köszöntés 9

Szeged-Alsóvárostól Rómáig, a középkori lovagrendektől a huszadik századi egyháztörténetig. Beszélgetés Zombori Istvánnal életútjáról és történész pályájáról 11

CIRCA CIVITATEM SZEGED

Janzsó Károly

Adalékok a Szent Imre emlékévk szegedi eseményeihez 27

Gianone András

Glattfelder Gyula az országos katolikus nagygyűléseken. 41

Szabó Csaba

A Szegedi Szabadtéri Játékok újraindítása 1959-ben 49

THEORIA

Rosdy Pál

Egyháztörténetírás és köztörténet 61

Balogh Margit – Fejérvy András

Szabadgondolkodás, ateizmus és szekularizáció a 20. századi Magyarországon . . . 65

EPISCOPI

Tóth Tamás

Althann Mihály Frigyes váci püspöki kinevezése. 93

Bárány Zsófia

Lonovics József püspöki kinevezése: jutalmazás vagy fegyelmezés? 101

Beke Margit

A magyar püspöki kar az 1848–49-es forradalom és szabadságharc sodrásában . . . 111

SPIRITUALITAS FRANCISCANA, IDENTITAS COMMUNITARIA

Szelestei N. László

„Máriának oltalma bátorságos hely”. Példázat ferences prédikációkban 123

Barna Gábor

Közösségi identitásteremtés. A „Megszálló levél”: a Kunszentmárton
18. századi újratelepítéséről szóló elbeszélés és utóélete 129

SAECULI XI–XVIII

Lakatos Andor

Kalocsa kora középkori „erőteréről”, egy 18. századi térkép kapcsán 141

Fedeles Tamás

A magyar medievisztika egy kevésbé ismert forrása. *A Libri formatarum* és
bejegyzései 149

Szilágyi Csaba

A római Collegium Hungaricum alapításának előzményei. 167

Monok István

A reformáció és a könyvek – kiadói és szellemi központok 179

Őze Sándor

A reformáció megjelenése és a délszláv bevándorlás kapcsolata
a Maros–Tisza–Körös között 187

Molnár Antal

Az esztergomi érsek budai helynökségének története (1676–1679). 197

Horváth István

Az egri szeminárium étvendje a 18. században 207

Varga Kálmán

A galántai neogótikus kastély 215

1864–1945

Csorba László

Magyar zsidók, zsidó magyarok – 1864-ben 219

*Zágorhidi Czigány Balázs*Szabó Szádok visszaemlékezése a Szent Domonkos Rend Birodalmi
Rendtartományának reformjáról (1857–1905) 237*Vajda Tamás*Az egyetemi ifjúság pasztorációja Glattfelder Gyula budapesti munkásságában
(1899–1911) 251*Klestenitz Tibor*Katolikus és protestáns sajtótörekvések Magyarországon: hasonlóságok és
különbségek, 1890–1918. 263*Tengely Adrienn*Egy elfeledett egyházpolitikus. Persián Ádám, a katolikus ügyek
kormánybiztosa (1918–1919) 271*Mózessy Gergely*

Egy püspök, mint a múlta építő városi modernizáció programadója. 285

MODERNITAS

*Zinner Tibor*Célkeresztben az egyházak és tömegeik az „orosz felszabadító megszállás”
idején. 293*Cúthné Gyóni Eszter*

A zirci ciszterciek oktató-nevelő munkája a második világháború után. 307

*Miklós Péter*Az egyházi iskolák államosítása és a szerzetesrendek feloszlása
Hódmezővásárhelyen (1948–1950). 317*Kovács Kálmán Árpád*Békefi Benő állambiztonsági jelentéseinek idő- és tartalommeghatározási
problémái 327*Nagy Mihály Zoltán*A vallásgyakorlás korlátozása az 1950-es évek végén Romániában
a levéltári források tükrében 339

Bandi István

Ostromlott vár. Fejezetek a Burg Kastl-i magyar gimnázium történetéhez
az állambiztonsági források tükrében 349

Mirák Katalin

Ordass Lajos evangélikus püspök és az Állami Egyházügyi Hivatal találkozásai
(1956. június–szeptember) 355

Wirthné Diera Bernadett

Szemben az árral. A Mária Légió útja Magyarországra 367

Molnár Imre

„Semmit, abszolút semmit sem lehet tenni ebben a rendszerben...”
A családtagok Esterházy János kiszabadulása érdekében tett hazai
és külföldi erőfeszítései. 373

Adriányi Gábor

A tíz jelenkori egyházmegyei zsinat Magyarországon 1994–1999. Áttekintés . . . 383

Németh László Imre

A római magyar katolikus közösség története. 1998–2011. 395

Somorjai Ádám OSB

König és Mindszenty bíboros kapcsolattartásának kutatástörténetéhez.
Mindszenty bíboros ismeretlen gratuláló levele König bíboroshoz 415

Tempfli Imre

Börtönvilág a kommunista Romániában. Katolikus papok visszaemlékezései . . . 427

Zombori István válogatott bibliográfiája. 1975–2018. 439

Névmutató 447

A kötet szerzői. 459